

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФЕНОМЕНА АГРЕСІЇ ТА АГРЕСИВНОСТІ

Стаття присвячена результатам теоретичного дослідження, спрямованого на вивчення понять "агресія", "агресивна поведінка", "агресивність". Проаналізовані й систематизовані види агресії, представлені у вигляді певної класифікації, за допомогою якої уточнено структуру, зміст і особливості різноманітних проявів агресивності.

Стаття присвячена результатам теоретичного дослідження, спрямованого на аналіз та уточнення понять "агресія", "агресивна поведінка", "агресивність". Необхідність і водночас складність такої роботи зумовлені тим, що терміни "агресія" і "агресивність" нині часто вживаються в найширшому контексті й тому потребують конкретизації. У цієї статті розглядаються поняття "агресія", "агресивна поведінка" як агресивна реакція і "агресивність" як властивість особистості. Якщо агресія, тобто агресивна поведінка, багатьма авторами достатньо досліджена, то агресивність як стійка схильність до агресивної поведінки вивчалася значно менше.

Аналіз психологічної літератури показав, що різні автори визначають агресію як поведінку, стан і властивість особистості, тобто спостерігається неоднозначність трактування цього психологічного явища.

Так, під час розгляду агресивної поведінки як окремого випадку психологічної категорії діяльності, поняття агресії ототожнюються з поняттям агресивної поведінки. Відмінність між термінами, на думку С.Л. Соловйової, пов'язана з акцентом, який ставиться або в плані загальнофілософської і загальнопсихологічної кваліфікації подій (як агресія), або в плані оцінки конкретних дій індивіда (як агресивна поведінка). Автор називає умови, за котрих конкретні дії (вербальні або фізичні) трактуватимуться як агресивні: знаходження в контексті соціальних взаємовідносин; ініціатива і спрямованість дій проти конкретної людини або групи людей; демонстрація переваги в силі або застосування сили відносно людини або групи людей; нанесення шкоди, збитку [8].

Агресія як мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, шкодить об'єктам нападу, завдає фізичного збитку людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруження, страху, пригніченості і т.д.), розглядається у працях Р.Берона, Д.Річардсона, Е.Фромма, Х. Хекхаузена [2].

Поняття агресії як прагнення, що виявляється в реальній поведінці або фантазуванні з метою домінування над іншими, розмежовується з поняттям агресивної поведінки, спрямованої на нанесення шкоди живій істоті, котра не бажає подібного ставлення. Тобто під агресією розуміється внутрішній, когнітивний компонент агресивної поведінки. При цьому провідними ознаками агресивної поведінки Е.В. Змановська називає такі прояви: прагнення до домінування над людьми і використання їх у своїх цілях; тенденція до руйнування; нанесення шкоди оточуючим; схильність до насильства [4].

Існують праці, в яких здійснено спробу аналізу визначень агресії.

При дослідженні основних теорій і підходів вітчизняних та зарубіжних психологів С.Л.Кравчук тлумачить агресію як поведінкову реакцію, поведінку, що характеризується спрямованістю на нанесення шкоди живим і неживим істотам, котрі намагаються уникати такого ставлення; як психічний стан, що характеризується пізнавальним, емоційним і вольовим компонентами; як властивість особистості, тобто як внутрішню спонуку до агресивної поведінки, стабільну готовність діяти агресивно в різних ситуаціях через агресивне сприйняття та інтерпретацію. Дослідник під агресією розуміє й емоційні переживання, внутрішні спонукання й готовність діяти агресивно, а також зовнішній вияв цих внутрішніх компонентів в агресивній поведінці [5].

Пропонуючи оформлення автономного міждисциплінарного напрямку під назвою "агресіологія", О.Ю. Дроздов стверджує, що агресивну поведінку необхідно вивчати як системну модель, котра має власні закономірності. При цьому агресивні дії можуть бути частиною складнішої системи (соціальної поведінки людини) і розглядатися як у плані нейронних мікросистем (агресивна поведінка пов'язана з психофізіологічними, біохімічними, нейрофізіологічними процесами регуляції і саморегуляції), так і зовнішніх взаємодій (агресивна поведінка виникає і розвивається у взаємодії "особистість – соціальна ситуація") [3].

У цілому вищезазвані науковці розкривають різні сторони агресії та агресивності, тобто як внутрішні агресивні потенції особистості, які виражаються у внутрішній спонуді до агресивної поведінки, стабільній готовності діяти агресивно, і як зовнішній їх прояв. У деяких випадках про агресивні дії говорять як про енергійно наступальні й дають їм позитивну оцінку, наприклад, у спортивних змаганнях. Крім того, бажання домогтися свого або мотивація домінування часто супроводжується агресивними діями [6]. Таким чином, агресією називають і навмисну деструктивну поведінку, що наносить шкоду й збитки іншій людині, і вияв активності, потяг до досягнень, інструмент для самоствердження, самореалізації та домінування над іншими.

Існують праці, в яких розглядаються види й форми агресії відповідно до обраного певним дослідником критерію типології. Відомо, що будь-яка класифікація залежить від того підґрунтя, котре обирає автор для неї, саме тому існують різні підходи до виокремлення видів та форм агресії. Так, залежно від агресивних дій А.Басс розробив типологію, яку описав за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Комбінація цих типів дає 8 можливих варіантів агресивної поведінки [2]. За механізмом виникнення виділяються свідомо, несвідомо, афективна й індукована агресії, відносно об'єкта впливу – пасивна й активна, за спрямованістю вирізняються соціально-, гетеро- й аутоорієнтована агресії, за масовістю суб'єкта й об'єкта – індивідуальна, групова. Така класифікація була запропонована О.М. Морозовим. Крім того, агресія поділяється на наступні види: прихована й відкрита; гнівна й інструментальна; вербальна (словесна) і фізична; екстрапунітивна й інтрапунітивна, які систематизувала у своїх працях С.Л.Соловйова [8].

Узагальнюючи результати теоретико-методологічного аналізу досліджень, присвячених вивченню агресії, можна виділити такі її види: прихована і відкрита; фізична і вербальна; гнівна, ворожа (з усвідомленням і цілеспрямованим нанесенням шкоди, спонукувана злістю) й інструментальна (використовувана як засіб досягнення емоційно нейтральної мети); гетеро- (спрямована на інших) і аутоорієнтована (спрямована на себе); пряма і непряма (зміщена); доброякісна і злроякісна; конструктивна, деструктивна і дефіцитарна агресія; реактивна, імпульсивна (виникає як реакція на фрустрацію), спонтанна і навмисна (інтенціональна); реактивна, імпульсивна (виникає як реакція на фрустрацію); безпосередня і відстрочена. На основі аналізу наукової літератури здійснено спробу згрупувати підходи до виокремлення видів агресії.

Результати цього аналізу представлені в табл. 1.

Розглянемо детальніше психологічний зміст цих видів агресії.

Прихована агресія виявляється у мріях, фантазіях, снах, в увяленні сюжетів помсти зі сценами насильства, в яких уявний кривдник зазнає страждань і болю, розкаюється, жалкує про скоєне. Відкрита агресія безпосередньо реалізується в поведінці. Вона, у свою чергу, ділиться на три види: пряма, непряма і зміщена.

Таблиця 1

<i>Класифікація видів агресії</i>	
Види агресії	Вчені, які вивчають ці види агресії
Прихована, відкрита пряма, непряма / (зміщена)	А.І.Єремєєва, Н.В.Казаринова, Е.І.Киршбаум, В.Н.Куниціна, С.Л.Соловйова А.Басс; Д.Доллард; С.Ю.Головін; А.І.Єремєєва; Е.І.Киршбаум, І.Л.Левіна; М.Д.Левітов, В.Д.Менделевич; Л.Д.Столяренко
фізична і вербальна	А.Басс; С.Ю.Головін, А.В.Дмитрієв; Д.Майєрс; А.В.Петровський; С.Л.Соловйова; І.Л.Левіна; Л.Д.Столяренко
гнівна, ворожа, інструментальна	Р.Берон, С.Ю.Головін; Е.В.Змановська; В.В.Знаков; Н.В.Казаринова; В.Н.Куниціна; М.Д.Левітов; Д.Майєрс; А.В.Петровський, А.А.Реан; Д.Річардсон; С.Л.Соловйова; Л.Д.Столяренко; С.Ю.Циркін; В.Б.Шапар; М.Г.Ярошевський
Гетероагресія, аутоагресія	А.Ю.Дроздов; А.І.Єремєєва; Е.В.Змановська; Н.В.Казаринова; Е.І.Киршбаум, В.Н.Куниціна, Т.О.Ларіна; І.Л.Левіна; М.Д.Левітов; В.Д.Менделевич; О.М.Морозов, Т.Р.Морозова; А.В.Петровський, А.А.Реан; С.Л.Соловйова; С.С.Степанов; С.Ю.Циркін; В.Б.Шапар, С.Г.Шебанова; М.Г.Ярошевський
доброякісна і злоякісна	Л.М.Балабанова; А.Ю.Дроздов; Я.Л.Коломінський; А.А.Реан, Л.Д.Столяренко; Е.Фромм
конструктивна, деструктивна	Г.Аммон; С.Л.Соловйова
реактивна, імпульсивна, інтенціональна	С.Ю.Головін; Н.В.Казаринова, Я.Л.Коломінський; В.Н.Куниціна, А.В.Петровський, С.Ю.Циркін; В.Б.Шапар, С.Г.Шебанова; А.А.Реан, М.Г.Ярошевський
безпосередня	Д.Доллард; Л.Д.Столяренко

Фізична агресія полягає в спричиненні фізичного збитку людині або групі осіб. Прикладами фізичної агресії є нанесення побоїв, тілесних ушкоджень. Вербальна агресія спостерігається при звинуваченнях, образах, докорах, негативних відгуках, критичних зауваженнях та інших способах вираження незадоволення. Вона може виявлятися й у формі вислову думок і бажань агресивного змісту, прокльонів, погроз, примушення, здирства, образливих жартів, а також у мріях і фантазіях.

Гнівна (ворожа) агресія мотивована емоцією гніву. Це частотний вид агресії, коли деструктивні дії проти якоїсь людини здійснюються під впливом емоцій гніву, злості на неї. Інструментальна агресія спостерігається в тому випадку, коли агресивна дія є своєрідним інструментом для досягнення якоїсь іншої, безпосередньо не пов'язаної з актом агресії, мети.

Гетероагресія (спрямована назовні) може бути фізичною і вербальною, гнівною й інструментальною, прихованою та відкритою. Агресія, адресована власній особистості, називається інтраунітативною, або аутоагресією. Аутоагресія – різновид агресивної поведінки, при котрій ворожі дії з будь-яких причин не можуть бути обернені на об'єкт-подразник і спрямовуються людиною на себе. Аутоагресія виявляється у схильності до самоприниження, самобичування, іноді в нанесенні собі фізичних пошкоджень, у спробах самогубства.

Пряма відкрита агресія безпосередньо реалізується в діях, спрямованих на об'єкт агресії, наприклад, коли скривджена людина відкрито завдає удару своєму кривдникові. Непряма ж агресія здійснюється відносно об'єкта агресії опосередковано: наприклад, у вигляді плітки, анонімки, псування майна, схицтва, сарказму. Зміщена агресія виявляється не на адресу безпосереднього об'єкта агресії, а реалізується відносно слабкішого або доступнішого об'єкта.

Доброякісна агресія біологічно адаптивна, вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєво важливим інтересам; злоякісна ж агресія розглядається як деструктивна реакція, не пов'язана зі збереженням життя.

Конструктивна агресія визначається як відкритий прямий вияв агресії в соціально допустимій формі і з соціально позитивним результатом. У понятті конструктивної агресії підкреслюється та позитивна роль агресивної поведінки, яка сприяє самозахисній поведінці, самозбереженню. Конструктивна функція агресії виявляється в успішності професійної спортивної діяльності, при керівництві колективом, при вирішенні різних життєвих завдань. Деструктивна агресія – це відкритий прямий прояв агресії в соціально неприпустимій формі або з соціально негативним результатом. До деструктивної агресії відносяться всі види делінквентної та кримінальної поведінки.

Реактивна агресія є проявом агресивності при спілкуванні, що виникає як типова реакція на фрустрацію. Спонтанна агресія – підсвідома радість, котрої зазнає особистість, спостерігаючи труднощі в інших. Це спонтанно виникаюче, невмотивоване бажання зіпсувати будь-кому настрої, розсердити, поставити у безвихідь своїм питанням або відповіддю, демонстрація оточуючим їх помилок. Навмисна (інтенціональна) агресія виявляється в прагненні завдати шкоди з усвідомленням наслідків і отриманням задоволення від досягнення мети.

Перейдемо до аналізу поняття "агресивність". У зв'язку з цим нам імпонують положення, сформульовані С.Л.Соловйовою. В її працях теоретично обґрунтовано належність агресивності до категорії властивостей особистості на основі відповідності наступним критеріям: вираження через цю властивість певного ставлення; інтеріоризація об'єктних характеристик дійсності; відносна мінливість під впливом соціальних умов; відносна стійкість і постійність, подібність при повторних проявах [8].

Аналіз психологічної літератури дозволяє зробити висновок, що агресивність найчастіше тлумачать як властивість особистості, котра виражається в готовності до агресивних дій для реалізації своїх цілей і характеризується агресивним сприйняттям та інтерпретацією поведінки іншої людини. Проте С.Л. Соловйова під агресивністю розуміє схильність до агресії, відзначаючи, що властивість агресивності в структурі особистості визначає перевагу ситуаціям, які схильють до здійснення агресії, що, у свою чергу, веде до підкріплення вже існуючих особистісних диспозицій. Агресивність також розглядається як провідна тенденція, під якою Л.М.Собчик має на увазі стрижневу індивідуально-особистісну характеристику, котра включає в себе і вроджену властивість темпераменту, і рису характеру, і особистісну властивість [7].

Крім того, в науковій літературі вказується на біполярність феномена агресивності як властивості особистості. З одного боку, агресивність у формі ворожості може виявлятися в агресивній поведінці (бійках, сварках, образах, психічному насильстві, руйнівних діях). З іншого ж боку, агресивність є динамічною характеристикою активності й адаптивності людини, слугує способом самозахисту, відстоювання своїх прав, збереження й автономності особистості. У "нормі" вона може бути соціально прийнятною і необхідною, формувати соціально-позитивну поведінку, а її недостатній прояв може мати такі негативні наслідки, як конформність, пасивність поведінки.

Так, агресивність розглядається з боку пристосованості до життя як центральна функція особистості. Вона виявляється, на думку Р. Аммона, в активності, цілеспрямованості особистості, здатності ставити власні життєві цілі й відстоювати свої ідеї, прагненні до освоєння й зміни світу, до творчої самореалізації [1]. Під агресивністю також розуміється наступальність, наполегливість особистості лідерського типу, що самореалізується, тобто властивість, необхідну для протидії тиску середовища, сталим традиціям, консерватизму оточення, для реалізації своїх конструктивних намірів або новаторських ідей. На думку Л.М.Собчик, це одна з необхідних властивостей особистості управлінця, воєначальника, підприємця, політика, командира екіпажа, спортсмена [7]. Агресивність, яка виражається у ворожості й активному прагненні до наступальних і активних дій, може бути соціально допустимою і необхідною для адаптації властивістю особистості.

У цілому аналіз психологічної літератури вказує на бажаність наявності певної частки агресивності у гармонійно розвиненій особистості, оскільки це робить її соціально адаптованою і здібною до подолання життєвих перешкод, тобто позитивно спрямована агресивність розвиває у людини наполегливість, ініціативність, заповзятливість, допомагає адаптуватися в навколишньому світі. При цьому відсутність агресивності призводить до пасивності, конформності, податливості, стирання індивідуальності, зниження соціального статусу. Наведені дані про особливості досліджуваної властивості особистості дозволяють розглядати її як соціально необхідну властивість особистості, відсутність котрої призводить до податливості, нездатності особистості в цілому зайняти активну життєву позицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аммон Г. Психосоматическая терапия / Г. Аммон. – СПб.: Изд-во "Речь", 2000. – С.7-93.
2. Бэрон Р. Агрессия / Бэрон Р., Ричардсон Д. [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 1998. – 330 с.
3. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень / Дроздов О. // Соціальна психологія. – 2006. – №1 (15). – С.43-49.
4. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. – М.: Издательский центр "Академия", 2003. – 288 с.
5. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук / С.Л. Кравчук. – К., 2002.
6. Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. – 1972. – № 6. – С.168 – 171.
7. Собчик Л.Н. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений: Практическое руководство / Л.Н. Собчик. – СПб.: Речь, 2002. – 96 с.
8. Соловьева С.Л. Агрессивность как свойство личности в норме и в патологии: автореф. дис. ... докт. психол. наук / С.Л. Соловьева. – СПб., 1996. – 42 с.

Подано до редакції 15.11.2010